

УДК 321.7:34

DOI: <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2024-1-1>

Конституціоналізація концепції войовничої демократії

Анотація. Розглянуто принципи войовничої демократії як вияв інстинкту самозбереження демократичних систем. Проаналізовано аргументацію прихильників і критиків войовничої демократії щодо застосування обмежувальних заходів заради порятунку демократичних інститутів.

Виокремлено два основні види інструментів войовничої демократії: 1) створення перешкод для приходу до влади ймовірних ворогів демократії з використанням механізму виборів (заборона політичних партій); 2) обмеження можливостей для зловживання державною владою. Наведено низку заходів щодо недопущення виродження войовничої демократії в авторитаризм, зокрема закріплення монополії на заборону партій за органом, захищеним від політичного тиску.

Визначено та проаналізовано два способи імплементації положень войовничої демократії: через конституцію та відповідне законодавство або лише у законодавчих актах. На прикладі Німеччини проаналізовано особливості першого способу, що характерний для країн з негативним історичним досвідом руйнування демократичних інститутів формально законними методами. Другий спосіб, до якого вдаються держави, що не хочуть компрометувати ідеальну модель ліберальної демократії, проілюстровано аналізом Іспанії, Італії, Великобританії, США.

Відзначено, що Конституція України містить низку положень войовничої демократії, зокрема щодо ускладненої процедури зміни основоположних статей та підстави для заборони політичних партій. Останні були застосовані до проросійських партій занадто пізно — після початку російської агресії у 2014 році, однак їх актуальність зростатиме у разі затягування війни та погіршення соціально-економічного становища громадян.

Ключові слова: войовнича демократія, демократія, політична партія, конституція, вибори, екстремізм, права людини, суд, ідеологія.

Олена Стойко,

доктор політичних наук,
Інститут держави і права
імені В. М. Корецького
НАН України

Olena Stoiko,

Doctor of Political Science,
Koretsky Institute of State and
Law of the NAS of Ukraine

ORCID: 0000-0002-1021-5270
ol_stark@ukr.net

Петро Мироненко,

доктор політичних наук,
наукова установа
„Академія "Українська
Політія"”

Petro Myronenko,

Doctor of Political Science,
Scientific Establishment
„Academy "Ukrainian Politeia"”

ORCID: 0000-0002-7067-3214
academy.mpv@gmail.com

Constitutionalising the Concept of Militant Democracy

Abstract. The principles of militant democracy as a manifestation of the instinct of self-preservation of democratic systems are considered. The argumentation of supporters and critics of militant democracy regarding the use of restrictive measures to save democratic institutions is analysed.

Two main types of instruments of militant democracy are distinguished: 1) creation of obstacles to the coming to power of alleged enemies of democracy using the election mechanism (prohibition of political parties); 2) restriction of opportunities for abuse of state power. A number of measures to prevent the degeneration of militant democracy into authoritarianism are given, in particular, fixing the monopoly on banning parties to a body protected from political pressure.

Two ways of implementing the provisions of militant democracy are defined and analysed: through the constitution and relevant legislation, or only in legislative acts. Using the example of Germany, the peculiarities of the first method, which is characteristic of countries with negative historical experience of destroying democratic institutions by formally legal methods, are analysed. The second method, which is used by the states which do not want to compromise the ideal model of liberal democracy, is illustrated by the analysis of Spain, Italy, the United Kingdom and the USA.

It is noted that the Constitution of Ukraine contains a number of provisions of militant democracy, in particular, the complicated procedure for amending the fundamental articles and the grounds for banning political parties. The latter were applied to pro-Russian parties too late - after the beginning of the Russian aggression in 2014, but their relevance will grow with the prolongation of the war and deterioration of the socio-economic situation of citizens.

Key words: militant democracy, democracy, political party, constitution, election, extremism, human rights, court, ideology.

Триваюча понад десятиліття російсько-українська війна не зводиться лише до спроби силою задовольнити свої територіальні претензії, а є виявом споконвічної боротьби авторитаризму та демократії. У глобальному контексті погіршення якості демократичних інститутів у країнах Заходу та зростання випадків посилення авторитарних тенденцій у „молодих” демократіях особливої актуальності набуває проблема виживання демократії під атаками зовнішніх та внутрішніх ворогів. Схожа ситуація мала місце у часи Веймарської республіки, коли демократична республіка виявилася беззахисною перед внутрішніми ворогами й виродилася у націонал-соціалізм, який стрімко поширився Європою та світом. У відповідь була запропонована концепція „озброєної”, войовничої демократії, здатної захиститися від своїх ворогів, яка може мати практичне застосування в Україні, змушена боронитися проти зовнішніх і внутрішніх ворогів.

Постановка та дослідженість проблеми. Вперше термін „войовнича демократія” (wehrhaften Demokratie) був використаний К. Левенштейном у 1937 році. На його думку, демократії не здатні захистити себе від фашистських рухів, якщо вони не припинять дотримуватися „демократичного фундаменталізму” та „перебільшеного формалізму”

верховенства права". Протягом останніх двох десятиліть практика войовничої демократії значно розширилася, охопивши політику, спрямовану на боротьбу із загрозами екстремізму, популізму, релігійного фундаменталізму і глобального тероризму. Тобто сьогодні войовнича демократія більше не стосується лише питання про те, які політичні партії можуть брати участь у виборах, а скоріше про те, хто може брати участь у політичному дискурсі як такому. Тому якщо демократія хоче уберегтися від ризику приходу до влади антидемократичних сил, то найкращим способом є застосування інструментарію войовничої демократії [Стойко, 2023, с. 99].

Конституційна практика сучасних демократій свідчить, що важко знайти сучасну конституцію, в якій повністю відсутні положення, характерні для войовничої демократії, навіть якщо відсутні прямі норми. Часто до такого висновку можна дійти з аналізу тексту конституційних положень і преамбули. Більше того, О. Пферсманн стверджує, що демократії завжди більш-менш войовничі, оскільки правова структура войовничої демократії зіставна з іншими формами демократії [Pfersmann, 2004, р. 53]. А. Сайо доводить, що демократія, заснована на правлінні більшості, може призвести до деформації демократії і встановлення режимів, які її ліквідують. На його думку, найбільш природною характеристикою держави є самозахист, тому войовнича демократія може бути виправдана як єдиний спосіб виживання держави в умовах кризи [Sajó, 2004, р. 213].

Інстинкт демократичного самозбереження притаманний самій природі демократії, яка в іншому разі була б надто вразливою для внутрішніх ворогів. До того ж, за наявності історичного досвіду поступової ерозії демократичних інститутів та встановлення авторитаризму заходи войовничої демократії схвально сприймаються як фахівцями, так і широким загалом. Іншими словами, демократична конституція повинна містити в собі гарантії самозбереження, щоб запобігти авторитарній трансформації демократичних інститутів та конституційних структур.

А. Сайо вважає, що логіка войовничої демократії передбачає два види захисних механізмів [Sajó, 2021, р. 193–194]. По-перше, це створення перешкод для приходу до влади ймовірних ворогів демократії з використанням виборів шляхом обмеження їх прав. Ці заходи передбачають заборону партій, обмеження пропаганди (використання певних символів, одягу, підбурювання тощо). Є кілька інструментів, які може використовувати войовнича демократія щодо радикальних політичних партій. Наприклад, вона може: повністю їх заборонити; відкрито їх дискримінувати (наприклад, відмовляючи їм у фінансуванні виборчих кампаній нарівні з іншими партіями); накласти обмежувальні правила (Комісія з питань рівності та прав людини Великої Британії змусила Британську національну партію (BNP) змінити свої правила членства, які виключали небілих [Kirshner, 2014, р. 61–62]). Очевидно, що такі заходи створюють проблеми лише для найбільш одіозних партій. Більшість войовничих демократів визнають, що демократії повинні діяти обережно, застосовуючи войовничі заходи. Усі

громадяни в демократичному суспільстві, включно з тими, хто може мати антидемократичні політичні погляди, мають право на участь у політичному житті, а практики войовничої демократії можуть потенційно порушувати ці права. Тому войовничі демократи повинні діяти обережно, з постійним усвідомленням потенційних переваг і недоліків антиекстремістських заходів [Tyulkina, 2015].

По-друге, це обмеження зловживанням державною владою, насамперед узурпації влади. Зазвичай конституція містить певні інституційні запобіжники від свого скасування демократичним і конституційно легітимним шляхом. До конституційних гарантій належать посилений конституційний захист поділу влади, обов'язкові регулярні вибори, конституційний захист чесності виборів, право на опір, обмеження терміну повноважень тощо.

Потенційні недоліки войовничої демократії очевидні з погляду конституційного права, а сама ідея „озброєння” демократії щодо її потенційних ворогів піддавалася жорсткій критиці з моменту появи цієї концепції в 1920-х роках [Thiel, 2009, р. 417], у тому числі і самим К. Левенштейном. Частково цим пояснюється той факт, що загальної правової або нормативної теорії войовничої демократії — теорії, яка могла б вирішити або хоча б просто розглянути те, що часто називають „демократичним парадоксом” або „демократичною дилемою”, а саме — можливість того, що демократія може знищити себе в процесі свого самозахисту, досі не сформовано [Müller, 2012, р. 1255]. Також висловлюється думка про недоцільність розмежування войовничих і невойовничих демократій, оскільки: 1) за певних обставин будь-яка демократія може вдатися до рішучих актів самозахисту; 2) положення войовничої демократії не можуть врятувати демократію, яка не має достатньої кількості громадян з твердими демократичними переконаннями; 3) сформований консенсус, що правові заходи мають доповнюватися просвітницькою діяльністю; 4) всі заходи войовничої демократії піддаються ризику зловживання в політичних цілях, однак це не означає, що войовнича демократія — це завжди лише політика іншими (законними) засобами; але захисту від таких зловживань слід приділяти особливу увагу [Müller, 2012, р. 1267].

Політологи та юристи намагаються запропонувати низку запобіжників, які б не дали виродитися демократії, зокрема войовничій, в авторитаризм. Так, А. Якаб сформулював вісім конституційних рішень, що підвищують стійкість до ерозії демократії, зокрема: 1) обмеження терміну перебування на посаді, особливо для президента, перехід до парламентської республіки; 2) регулювання внутрішньопартійної демократії або фінансування політичних партій; 3) запровадження міжнародних та наднаціональних вимог щодо верховенства права та демократії; 4) федеративний устрій; 5) складні або багаторівневі спеціальні конституційні норми (положення про вічність) для захисту від спроб внесення змін до конституції для формування авторитарного режиму; 6) пропорційна виборча система;

7) наявність організаційно та фінансово незалежної судової системи;
8) мультиплікаційний ефект діяльності цілої низки незалежних інститутів (суди, антимонопольні та антикорупційні органи, омбудсмени, медіа, організації громадянського суспільства) [Jakab, 2019, р. 14]. Конституційні суди, на його думку, певною мірою завжди приймають політичні рішення, але надмірна конституціоналізація є і небезпечною, і контрпродуктивною.

Одним із варіантів може бути закріплення монополії на заборону партій за органом, відносно ізольованого від політичного тиску, наприклад, за конституційним судом. Також слід уважно підходити до визначення екстремізму, серед найбільш характерних рис якого виділяються: систематичні спроби принизити гідність частини демократичного народу; наслідування організаторів етнічних чисток і геноциду; намагання говорити від імені всього народу і ліквідувати механізм стримувань і противаг [Müller, 2012, р. 1268].

Метою цієї статті є визначення змісту і місця положень войовничої демократії у законодавстві демократичних країн та України зокрема.

Виклад основного матеріалу. „Войовничість” тієї чи іншої конституційної системи не виводиться лише з тексту конституції, а потребує врахування низки інших чинників, насамперед рішень органів судової влади, зокрема конституційних судів. Тому держави, які так чи інакше використовують інструментарій войовничої демократії, можна поділити на дві групи: з конституційним (у тексті Основного закону) або законодавчим (у нормативно-правових актах) закріпленням. До першої групи належать країни з негативним історичним досвідом руйнування демократичних інститутів формально законними методами, насамперед Німеччина. Другий шлях зазвичай обирають держави, що намагаються приховати свою підтримку концепції войовничої демократії, оскільки вона сприймається як протилежність ліберальній демократії, що передбачає надто жорсткі заходи, які видаються надто агресивними в умовах функціонуючої демократії.

Питання войовничої демократії іноді називають „німецькою традицією” або навіть „німецькою проблемою” [Thiel, 2009, р. 109], оскільки саме Німеччина стала першою країною, в якій войовнича демократія була відкрито проголошена конституційним принципом. Ст. 18 Основного закону Федеративної Республіки Німеччини 1949 року (ОЗ) передбачає втрату індивідами низки основних прав (свободу слова, викладання, об’єднання, таємність зв’язку, власності та притулку), якщо вони використовуються для боротьби проти основ демократичного ладу [Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland, 1949]. Ст. 21 визнає антиконституційними політичні партії, що прагнуть завдати шкоди основам вільного демократичного ладу або повалити його, або загрожують цілісності держави. Тобто ідея войовничої демократії була інкорпорована в західнонімецький конституційний і правовий порядок, а також у політичну культуру ФРН. Виявом войовничої демократії є і ст. 79 (3) Основного закону, що містить „вічні або незмінні положення” (Ewigkeitsklausel), а також положення про права на спротив у ст. 20 (4).

Загалом до Конституційного суду Німеччини було подано п'ять заяв про заборону партій, лише дві було задоволено (хоча кількість заборонених організацій (Vereine) значно більша: до прийняття закону про об'єднання (Gesetz zur Regelung des öffentlichen Vereinsrechts) 1964 року було заборонено 328 екстремістських груп, а після — близько 80 організацій були оголошені поза законом). Перше серйозне використання інструментів войовничої демократії проти правого екстремізму в Західній Німеччині відбулося в 1950-х роках. Федеральний конституційний суд спирався на принципи войовничої демократії, ухвалюючи два далекосяжні рішення про заборону політичних партій: квазінацистської Соціалістичної партії Німеччини (СДПН) у 1952 році та Комуністичної партії Німеччини (Kommunistische Partei Deutschlands) у 1956 році. В обох випадках Суд апелював до необхідності захисту вільного демократичного основного порядку (freiheitlich-demokratische Grundordnung). У 1952 році Суд визначив цей порядок як такий, що виключає будь-яку форму тиранії або свавілля і являє собою правову державу, засновану на самовизначенні народу, вираженому волею більшості, а також на свободі і рівності. Фундаментальні принципи цього порядку містять у собі: повагу до прав людини, конкретизовану в Основному законі; поділ влади; відповідальність уряду; законність управління; незалежність судової влади; принцип багатопартійності; рівність можливостей для всіх політичних партій. Дискусії щодо відповідності цього порядку принципам, визначеним ст. 79, тобто чи є виправданим застосування інструментів войовничої демократії до партій, що піддають сумніву федералізм та парламентаризм Німеччини, чи тих, що виступають проти демократії як такої, сприяли формуванню консенсусу, що предметом захисту має бути демократичний порядок загалом, а не конкретний інституційний устрій німецької держави [Müller, 2012, p. 1256].

Значний вплив на концепцію войовничої демократії мав ухвалений у 1972 році так званий „Закон про радикалів” („Radikalenerlass”) [Beschluss der Regierungschefs ..., 1972], положення якого забороняють членам екстремістських організацій працювати в державному секторі, зокрема, в освітній сфері). Загалом інструменти кримінального права проти пропаганди, включаючи використання символіки, застосовуються в Німеччині переважно проти правого екстремізму, а сьогодні також проти джихадизму, але набагато рідше проти лівого екстремізму.

Важливим у контексті войовничої демократії є останнє рішення Конституційного суду про припинення фінансування ультраправої партії, питання про заборону якої все ще зберігає актуальність. Так, 23 січня 2024 року Конституційний суд Німеччини одноголосно прийняв рішення про те, що політична партія „Батьківщина” („Die Heimat”, колишня назва — Національна демократична партія Німеччини) не буде отримувати державного фінансування протягом шести років відповідно до ст. 18 Закону про політичні партії [Bundesverfassungsgericht, 2024].

Згідно з законодавством Німеччини політична партія має право на отримання державного фінансування у разі набрання 0,5% голосів на

останніх європейських чи федеральних виборах або 1% голосів на виборах до ландтагу. Через дедалі гірші результати на виборах партія „Батьківщина” не отримувала державного фінансування з 2021 року та нині не представлена ні у федеральному парламенті, ні в ландтагах. Однак у 2019 році Бундестаг, Бундесрат і Федеральний уряд разом звернулися до Конституційного суду з заявою про припинення податкових пільг та державного фінансування для цієї партії.

Спроби заборонити „Батьківщину” робилися двічі: в 2001 і 2013 роках, але зазнали невдачі. У 2017 році Конституційний суд вирішив, що партія намагалася ліквідувати демократичний устрій держави на основі аналізу її цілей та поведінки прихильників, однак правові підстави для припинення державного фінансування були відсутні. У відповідь на це рішення до Основного закону ФРН було внесено поправки, що уможливлювали позбавлення партій державного фінансування. Зокрема, ст. 21 було доповнено двома положеннями: „(3) Партії, які через свої цілі або поведінку своїх прихильників орієнтовані на підрив або скасування вільного демократичного основного порядку або на загрозу існуванню Федеративної Республіки Німеччини, повинні бути виключені з державного фінансування. У разі прийняття рішення про таке виключення будь-які податкові пільги та виплати для таких партій припиняються. (4) Федеральний конституційний суд приймає рішення щодо неконституційності у значенні частини (2) цієї статті та щодо виключення з державного фінансування у значенні частини (3)”.

Обґрунтовуючи своє нинішнє рішення, Конституційний суд посилається на положення концепції войовничої демократії, згідно з якою партії, які прагнуть, судячи з їх цілей чи дій їх прихильників, завдати шкоди засадам вільного демократичного ладу або скасувати його, або загрожують цілісності держави, є антиконституційними (п. 2 ст. 21 Основного закону), тобто підлягають забороні – виключенню з процесу прийняття політичних рішень. Водночас поняття „войовнича демократія” також містить у собі дискримінацію таких партій усупереч принципу рівності шляхом виключення їх з державного фінансування.

У рішенні Конституційного суду також зазначено, що як заборона партій, так і процедура скасування фінансування вимагають завдання шкоди захищеному благу – „засадам вільного демократичного порядку”, „порушення або скасування” якого партія повинна або припускати (п. 2 ст. 21 ОЗ), або прагнути до нього (п. 3 ст. 21 ОЗ) „відповідно до своїх цілей або поведінки своїх прихильників”. При цьому слід розрізняти „прагнути” та „бути спрямованим”. Прагнення вимагає кваліфікованих і спланованих дій, спрямованих на порушення або скасування демократичного ладу без вимоги потенційності, що міститься у намірах. Тобто наміри є достатньою підставою для припинення державного фінансування, однак у разі заборони необхідні докази реальної загрози конституційному ладу.

У своєму рішенні Конституційний суд постановив, що відповідач не припиняє виступати проти основоположних принципів вільної

демократичної правової держави, зокрема: попри визнання Конституційним судом у 2017 році неконституційності партійної програми від 2010 року відповідач і надалі відстоює проголошені нею цілі; положення партійного маніфесту „Праця. Сім'я. Вітчизна” несумісні з гарантією людської гідності. Партія дотримується етнічної концепції народу та ідеї німецької „Volksgemeinschaft” як національної спільноти. Виходячи з цього, вона заперечує принцип правової рівності і вимагає відокремлення культур та етносів. Водночас вона ставить колективну спільноту вище за індивіда, а ідея спільноти за національною ознакою призводить до зневажливого ставлення до іноземців, мігрантів та меншин, що суперечить людській гідності; закликає до „єдності народу і держави”. Постулат „народовладдя передбачає наявність спільноти народу”, свідчить про те, що відповідач не визнає право на рівну участь у процесі прийняття політичних рішень як основний елемент конституційного принципу демократії. Як зазначає Суд, „воно неминуче призводить до виключення з демократичного процесу тих, хто не належить до етнічно визначеної "народної спільноти"”. Крім того, відповідач зневажає чинну парламентську систему та закликає до її повалення; а також наявні чіткі паралелі з націонал-соціалізмом.

Судді-конституціоналісти вважають, що відповідач і надалі прагне до зміни чинного конституційного ладу авторитарною „національною державою”, заснованою на „національній спільноті”, нехтуючи людською гідністю та конституційним принципом демократії. Відповідно до своїх цілей і поведінки своїх прихильників вона, таким чином, прагне ліквідувати чинний ліберально-демократичний базовий порядок.

Конституційний суд також вважає, що „Батьківщина” зорієнтована на ліквідацію основ вільного демократичного порядку. Зокрема, партія виходить за рамки простого декларування своїх антиконституційних цілей і переходить межу боротьби з вільним демократичним ладом. Той факт, що вона безпосередньо спрямована на планомірну і кваліфіковану ліквідацію вільного демократичного устрою, підтверджується її організаційною структурою, регулярною участю у виборах та іншими видами діяльності, а також участю в національній та міжнародній мережі ультраправих організацій. Партія і надалі дотримується послідовної політичної концепції для реалізації своїх політичних цілей, що ґрунтується на так званій „стратегії чотирьох стовпів”: „битві за уми”, „битві за вулиці”, „битві за парламенти” та „битві за організовану волю”.

Другий підхід до закріплення положень войовничої демократії демонструє Іспанія, яка віддала перевагу законодавчому шляху. Конституція Іспанії 1978 року не наділяє органи державної влади жодними войовничими повноваженнями і не містить згадки про войовничі заходи. Однак такі функції були додані у 2002 році, коли був ухвалений Закон про політичні партії, який запровадив процедуру заборони політичним партіям брати участь у політиці за певні недозволені види діяльності. На думку Х. А. Сантоса, в Іспанії відбувається перехід від процедурної демократії до прогресивної

войовничої демократії за допомогою законодавства (насамперед Закону про політичні партії) та судової практики [Santos, 2015, p. 394]. Йдеться про рішення Верховного суду Іспанії у справі про призупинення діяльності Батасуни від 27 березня 2003 року, в якому Суд, зі свого боку, застосував принципи, встановлені Конституційним судом Іспанії.

Однак, на думку деяких іспанських дослідників, бажаним є поступовий перехід до войовничої демократії за допомогою партійного законодавства [Santos, 2015, p. 404]. Більше того, якщо демократія має намір бути по-справжньому сильною, то вона потребує певної частки конституційного авторитаризму, тому на нинішньому етапі доречно було б запропонувати конституційний авторитаризм як для законотворчості, так і для судової влади [Santos, 2015, p. 405–406].

В Італії конституціоналісти прагнули запровадити „захищену демократію” (*una democrazia protetta*). Так, перехідні та прикінцеві положення Конституції Італії (1947) безпосередньо забороняють відновлення фашистської партії та накладають обмеження на політичну діяльність колишніх фашистських лідерів. Так, ст. XII забороняє реорганізувати в будь-якій формі розпущену фашистську партію (Національну фашистську партію) [Constitution of the Italian Republic, 1947]. Також були встановлені тимчасові (не більше 5 років з моменту набуття чинності Конституції) обмеження виборчих прав осіб, причетних до діяльності фашистського режиму. У 1952 році італійський парламент ухвалив так званий закон Шельби [Norme di attuazione della ..., 1952], що запровадив кримінальну відповідальність за апологію фашизму, а також позбавив прихильників фашистських партій активного та пасивного виборчого права на п'ять років. Крім того, ст. 5 закону визначає, що „будь-хто, хто бере участь у публічних зібраннях, організовує демонстрації, що використовуються розпущеною фашистською партією або нацистськими організаціями, підлягає покаранню у вигляді позбавлення волі на строк до трьох років і штрафу в розмірі від 200 000 до 500 000 лір”. У 1956 році Конституційний суд Італії підтримав принципи закону Шельби, коли визнав пропаганду фашизму такою, що порушує правовий і конституційний порядок.

Прикладом закріплення положень войовничої демократії в законодавстві є Великобританія, яка у 2015 році затвердила Контрестремістську стратегію [Counter-Extremism Strategy, 2015], а у 2016 році антитерористичні заходи були застосовані проти правоекстремістського угруповання „Національна дія”, оскільки пропагандистські онлайн-матеріали групи, що поширюються через соціальні мережі, часто містили надзвичайно жорстокі образи та мову, пропагували та заохочували терористичні акти. У цьому випадку очевидний зв'язок між антитерористичним законодавством, яке традиційно не вважається інструментом войовничої демократії, та антиекстремістською практикою.

Практика Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) має низку справ, пов'язаних зі свободою віросповідання, які відповідають логіці войовничої

демократії (зокрема, справи *Kalifatstaat v. Germany* (2000), *Refah Partisi (the Welfare Party) and Others v. Turkey* (2001), *Leyla Sahin v. Turkey* (2004), *Dogru v. France* (2008)). А рішення ЄСПЛ у справі *Herri Batasuna i Batasuna* проти Іспанії підтримує аргументацію Конституційного суду Іспанії про заборону цієї партії. Іншими словами, Європейська конвенція з прав людини охоплює різні типи демократії, включаючи войовничу демократію. При цьому практика Суду, пов'язана з розглядом ролі ісламу і шариату у програмах та діяльності політичних партій, суттєво відрізняється від традиційних справ про релігійні об'єднання. Більше того, відповіді держави на загрозу тероризму також розглядаються через призму войовничої демократії, і ця концепція посідає особливе місце у війні з тероризмом [Roach, 2004, p. 171–208].

США, що не мали досвіду авторитаризму навіть у розпал антикомуністичної кампанії Дж. Маккарті, уникали політизації партійного питання, і заборона в основному застосовувалася через положення кримінального кодексу проти приватних осіб, без згадування будь-яких положень, які б піддавали сумніву свободу слова, а також без спеціальних конституційних положень щодо самозахисту демократії.

Висновки. Конституція України містить низку положень, які можна віднести до принципів войовничої демократії. Це так звані „вічні положення”, що унеможливають або значно утруднюють зміну конституційного ладу. Так, ініціативи про внесення змін до розділу I „Загальні засади”, розділу III „Вибори. Референдум” і розділу XIII „Внесення змін до Конституції України” подаються до парламенту України Президентом України або не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України (ВРУ) і за умови їх прийняття не менш як двома третинами від конституційного складу ВРУ затверджуються всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом України (ст. 156) [Конституція України ..., 1996]. Крім того, Основний закон не може бути змінений в частині скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина або з наміром ліквідувати незалежність чи порушити територіальну цілісність України, а також в умовах воєнного або надзвичайного стану (ст. 157).

Основний закон передбачає, що право громадянина на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань може бути обмежене не для захисту демократичних інститутів, а „в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя” (ст. 34). Однак німецька версія войовничої демократії дозволяє застосовувати санкції щодо приватних осіб: „хто зловживає свободою вираження поглядів, зокрема свободою преси, навчання, зібрань і асоціацій, приватністю листування, пошти й телекомунікацій, правом власності чи правом притулку, щоб боротися з вільним демократичним основним ладом, той позбавляється цих основних

прав” (ст. 18 Основного закону).

Конституція України містить й очевидні елементи войовничої демократії, зокрема у частині діяльності політичних партій. Так, заборонено „утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров’я населення” (ст. 37).

Після прийняття Конституції України жодна політична партія не була заборонена до 2014 року — початку російської збройної агресії та тимчасової окупації Криму. Очевидно, що незастосування інструментарію войовничої демократії щодо політичних партій, які відкрито висловлювали симпатію російському авторитарному режиму, заперечували злочини, здійснені за часів Радянського Союзу (зокрема Голодомор), до певної міри сприяли втраті територіальної цілісності України та наражали на ризик втрати незалежності. Хоча Україна досить пізно активізувала положення войовничої демократії, зокрема щодо проросійських партій, однак актуальність захисних інструментів зростатиме в міру затягування воєнних дій, наростання незадоволення громадян соціально-економічною ситуацією в країні, що створює сприятливе середовище для маніпуляцій громадською думкою зовнішніми і внутрішніми ворогами демократії. Відповідно, концепція войовничої демократії набуватиме дедалі більшої актуальності для України, що потребує поглибленого вивчення її положень з урахуванням позитивних і негативних наслідків їх практичної реалізації та подальшого закріплення у законодавстві.

Бібліографічні посилання/References

- Конституція України прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. (1996) (Україна). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
- Konstytutsiia Ukrainy pryiniata na p’iatii sesii Verkhovnoi Rady Ukrainy 28 chervnia 1996 roku [The Constitution of Ukraine, adopted at the fifth session of the Verkhovna Rada of Ukraine on 28 June 1996] (1996) (Ukraine). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian].
- Стойко, О. М. (2023). Войовнича демократія: демократія та її вороги у політико-правовому контексті. *Політикус*, 5, 98–102. <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2023-5.15>
- Stoiko, O. M. (2023). Voiovnyncha demokratiia: demokratiia ta yii vorohy u polityko-pravovomu konteksti [Militant democracy: democracy and its enemies in the political and legal context]. *Politikus*, 5, 98–102. <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2023-5.15> [in Ukrainian].
- Beschluß der Regierungschefs des Bundes und der Länder, vom 28. Januar 1972 (1972). https://socialhistoryportal.org/sites/default/files/raf/0019720128_2.pdf
- Bundesverfassungsgericht. (2024, Januar). Die Partei „Die Heimat“ (vormals NPD) ist für

- die Dauer von sechs Jahren von der staatlichen Parteienfinanzierung ausgeschlossen
Pressemitteilung, No. 9/2024. <https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Pressemitteilungen/DE/2024/bvg24-009.html>
- Constitution of the Italian Republic. (1947). https://www.senato.it/documenti/repository/istituzione/costituzione_inglese.pdf
- Counter-Extremism Strategy. (2015). <https://www.gov.uk/government/publications/counter-extremism-strategy>
- Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. (1949). <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/>
- Jakab, A. (2019). What can constitutional law do against the erosion of democracy and the rule of law? On the Interconnectedness of the Protection of Democracy and the Rule of Law (September 16, 2019). *Max Planck Institute for Comparative Public Law & International Law (MPIL)*, 2019-15. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3454649>
- Kirshner, A. S. (2014). *A Theory of Militant Democracy. The Ethics of Combatting Political Extremism*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Müller, J.-W. (2012). Militant Democracy. *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law* (p. 1253–1269). Oxford: Oxford Press.
- Norme di attuazione della XII disposizione transitoria e finale (comma primo) della Costituzione. L. 20/06/1952, No. 645. (1952). <https://melaproject.org/sites/default/files/2017-12/Law%20no.%20645%20of%2020%20June%201952.pdf>
- Pfersmann, O. (2004). Shaping militant democracy: legal limits to democratic stability. In *Militant Democracy* (p. 47–68). Utrecht: Eleven International Publishing.
- Roach, K. (2004). Anti-terrorism and militant democracy: some western and eastern responses. In *Militant Democracy* (p. 171–208). Utrecht: Eleven International.
- Sajó, A. (2004). Militant democracy and transition towards democracy. In *Militant Democracy* (p. 209–230). Utrecht: Eleven International Publishing.
- Sajó, A. (2021). Militant Constitutionalism. *Militant Democracy and Its Critics: Populism, Parties, Extremism* (p. 187–206). Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Santos, J.-A. (2015). Constitutionalism, Resistance and Militant Democracy. *Ratio Juris*, 28(3), 392–407.
- Thiel, M. (2009). *The 'Militant Democracy' Principle in Modern Democracies*. Farnham: Ashgate.
- Тюлкїна, С. (2015). *Militant Democracy: Undemocratic Political Parties and Beyond*. Abingdon, UK and New York: Routledge.

Стаття надійшла до редакції 10.03.2024